

In het vorige deel van deze serie artikelen is onder meer gebleken hoe de mis van de kartuizers door haar stabiele vorm steeds meer ging afwijken van de zich rijkelijk ontwikkelende misliturgie in de hoofdtraditie. Ook hebben we gezien dat er wat betreft de inhoud van het gregoriaanse repertoire vrij veel overeenkomsten waren – de verschillen kwamen vooral voort uit een beperking van dat repertoire, niet uit een aanpassing ervan. Deze beperking is dan ook met name te merken op momenten in het liturgisch jaar die elders juist heel rijk zijn, zoals het Triduum sacrum en de kruisdagen. In dit laatste artikel in de serie zullen we zien dat het officie van de kartuizers juist in haar vorm slechts weinig afwijkt van de monastieke hoofdtraditie, terwijl de inhoud opvallend anders geordend is. Het is deze eigenschap die het onderzoek naar de historische bronnen van de kartuizer liturgie veel beter mogelijk heeft gemaakt.

1. De oorsprong van het kartuizer officie

Dat de inhoud van het kartuizer officie enorm afwijkt van andere kloosterordes wordt al lange tijd onderkend, en is gezien het Bijbelse principe van de kartuizers niet verrassend. Het antifonarium is immers veel rijker aan niet-bijbelse teksten dan het graduale, teksten die dus uit het antifonarium verwijderd of vervangen moesten worden. Hoe de kartuizers dit precies deden, bleef echter lang duister. Omdat het graduale vrij veel overeenkomsten met de liturgie van Lyon en omstreken had, heeft men lang vastgehouden aan het idee dat dit ook wel voor het antifonarium zou gelden. Bovendien ging men er van uit dat de kartuizer liturgie vanaf haar oorsprong in de monastieke traditie te plaatsen was, omdat de *Consuetudines* spreken van een monastiek officie.

Hansjakob Becker heeft echter met baanbrekend onderzoek aangetoond dat beide

aannames vrijwel zeker onjuist zijn. Hierbij heeft Becker zich allereerst op de responsoriën in de metten gericht.¹ Een analyse van het complete repertoire van responsoriën heeft duidelijk gemaakt, dat hier niet alleen een Bijbels principe een rol speelt, maar ook een ordenend principe. Dit komt aan het licht, als de responsoriën in hun liturgische volgorde worden gezien: dan blijkt dat de responsorieteksten binnen de drie nocturnes van de zondagse metten geordend zijn volgens hun plek in de bijbel. Voor Epifanie zijn de teksten van de twaalf responsoriën bijvoorbeeld Num. 24:17-18, Ps. 71:10, Ps. 94: 6-7, Ps. 117:26-27, Jes. 60:1, Jes. 60:1-2, Jes. 60:6, Mat. 2:1-2, Mat. 2:9-10, Mat. 2:10-11, Mat. 3:16-17 en Lk. 3:21-22. Overigens is deze ordening niet altijd op deze strikte manier gedaan: soms gaan nieuwtestamentische teksten aan oudtestamentische teksten vooraf, en soms houdt men ook niet de volgorde van de boeken daarbinnen vast. Wél conse-

quent geordend zijn achtereenvolgende responsoriën op teksten uit één Bijbelboek.

Bij nadere beschouwing blijkt echter, dat deze ordeningen op gezette momenten wordt onderbroken, en dan vrijwel steeds bij het *vierde* responsorie van elke nocturne. Een uitgebreide analyse van dit verschijnsel brengt Becker tot de these, dat we hier te maken hebben met twee historische lagen. In de eerste decennia van het bestaan van de kartuizerorde moet er sprake zijn geweest van een ontwikkeling van het kathedrale officie (met negen lezingen en dus ook negen responsoriën in de metten) naar een monastiek officie (met twaalf lezingen en responsoriën).

Becker reconstrueert deze historische ontwikkeling als volgt.² Bruno was, net als zijn gezellen, als kanunnik het kathedrale officie gewend. Gezamenlijk gingen zij richting Grenoble, met het verlangen om als kluizenaar in groepsverband te leven. In 1084 vestigden zij zich in de bergen van Chartreuse, met medeneming van de essentiële liturgische boeken. Net als vele vergelijkbare groepen in de elfde en twaalfde eeuw hanteerden zij hierbij in eerste instantie het kathedrale officie. In het laatste decennium van de elfde eeuw begonnen zij de liturgie naar hun eigen hand te zetten, te beginnen met een kleine kalender, het antifonarium (strikt Bijbels van inhoud én ordening) en graduale. Om ons niet bekende redenen maakte men vermoedelijk in de eerste jaren van de twaalfde eeuw de overstap naar een monastiek officie, waarvoor men dus het antifonarium moest aanpassen. (Hierbij is dus de strikte Bijbelse ordening van de responsoriën losgelaten.) In 1109 werd Guigo prior, en in de periode hierna ontstonden de resterende liturgische boeken, totdat Guigo in 1127 de *Consuetudines* presenteerde, waarin hij

de liturgie zoals die toen vorm had beschreef. Hier is logischerwijs al lang en breed sprake van een geheel monastieke liturgie.

2. Het lectionarium

Het is duidelijk geworden dat de bijbel bepalend was voor zowel de inhoud als de vorm van het officie in de eerste decennia van het bestaan van de kartuizers. Uiteraard speelde de bijbel ook een centrale rol in het lectionarium voor de metten.³ Het was gebruikelijk dat de bijbel in een jaar tijd in zijn geheel werd voorgelezen; hierin verschilden de kartuizers overigens niet met de Benedictijnen van Cluny en de Cisterciënzers. Wel hebben de kartuizers tijdens de metten op zon- en wekdagen een veel kleinere rol gegeven aan niet-bijbelse lezingen; op feestdagen wordt dit echter omgedraaid, dan klinken er juist geen Bijbelse lezingen, op het Evangelie na. Heiligenlevens werden echter nooit gelezen, in plaats daarvan werd uit preken gelezen.

Het homiliarium waaruit deze preken werden genomen, is al in de eerste decennia van de twaalfde eeuw bij de kartuizers tot stand gekomen - er is een handschrift van vóór 1132 overgeleverd, waardoor sommigen de auteurschap van Guigo I, of zelfs van Bruno vermoeden. Hoe dat ook zij, het resulterende homiliarium is uniek doordat het niet op een ander is gebaseerd, maar volledig nieuw is samengesteld. Het is ook een opvallend geconcentreerde verzameling, waar ruim tachtig procent gevormd wordt door teksten van acht grote kerkvaders.

De groei van de kalender, en met name de verhoging van feesten in rang, zorgde er voor dat de lezingen uit de Schrift onder druk kwamen te staan (zoals gezegd werd bij feesten in de eerste twee

nocturnes van de metten *niet* uit de Schrift gelezen). Bijbellezingen werden bovendien steeds verder ingekort, en aan het einde van de zestiende eeuw was men afgestapt van het ideaal om de hele Bijbel in een jaar te lezen.

3. Het gregoriaans in het officie

Wat betreft het gregoriaans in het officie is in het eerste artikel in deze reeks de rol van de hymnen al kort aan bod gekomen. De psalmodie, die het officie uiteraard overheerst, is bij de kartuizers nooit heel anders geweest dan bij andere contemplatieve ordes. Het enige dat al van oudsher is opgevallen, is het lage tempo van de doxologie – dit is tegenwoordig nog steeds hoorbaar in opnamen van kartuizer gregoriaans.⁴

Wat betreft het gregoriaans zijn de responsoriën in meerdere opzichten het meest interessant. De kartuizers zijn namelijk de enigen die alle responsoriën van de nachtelijke metten nog in hun geheel zingen. Zoals hierboven duidelijk is geworden, heeft Hansjakob Becker zich uitputtend met deze responsoriën beziggehouden, maar alleen vanuit het

perspectief van hun tekst; de muziek ervan heeft hij niet nader bestudeerd. Het is daarom interessant om in dit tijdschrift in elk geval iets van dit repertoire aan het licht te brengen.

Het complete responsoriale van de (vroege) kartuizers bestaat uit 511 responsoriën; het grootste gedeelte hiervan is ofwel in de algemene West-Europese traditie te vinden, ofwel in lokale tradities van Zuid-Frankrijk. Slechts 24 responsoriën zijn uniek voor de kartuizers. Een interessant voorbeeld duikt op in de donkere metten van Stille Zaterdag.

In de donkere metten van het Triduum sacrum hebben de kartuizers negen in plaats van twaalf lezingen en responsoriën, aansluitend bij de traditie.⁵ Vele archetypische gezangen voor deze dagen laten de kartuizers echter achterwege. Slechts 13 van de 27 responsoriën zijn uit dat ‘standaardrepertoire’ afkomstig. Bovendien zijn deze 13 responsoriën op heel andere plaatsen gebruikt. De afwijkingen zijn evident als we de donkere metten van Stille Zaterdag bekijken (incipits tussen haakjes zijn van het vers).

De responsoriën in de donkere metten van Stille Zaterdag	
Algemene traditie	Kartuizers
Sicut ovis (Tradidit) Jerusalem, surge (Deduc) Plange quasi virgo (Accingite)	Animam meam (Pastores) <u>O vos omnes</u> (Attendite) <u>Sicut ovis</u> (Vulneratis)
Recessit pastor (Destruxit) O vos omnes (Attendite) Ecce quomodo (Tamquam)	<u>Ecce quomodo</u> (Tradidit) Ne perdas (Ne simul) Eripiusti Domine (Deus vitam)
Astiterunt reges (Quare fremuerunt) Aestimatus sum (Posuerunt) Sepulto Domino (Accedentes)	<u>Aestimatus sum</u> (Posuerunt) Potum meum (Benigne) <u>Revelabunt</u> (In diem)

Om met de ‘algemene traditie’ te beginnen: ook in deze reeks responsoriën zijn natuurlijk afwijkingen te vinden (bovenstaande reeks is van de Tridentijnse rite, zoals die in het Liber Usualis te vinden is). In veel bronnen zijn *Sicut ovis* en *Sepulto Domino* van positie gewisseld; *Aestimatus* is in veel bronnen juist op de plek te vinden waar de kartuizers haar hebben, als eerste van de derde nocturne.⁶ Wat betreft de kartuizers: de onderstreepte responsoriën zijn ook in de algemene traditie te vinden, maar op andere plaatsen (*Revelabunt* wordt meestal in metten voor Witte Donderdag gebruikt). De rest

van de responsoriën zijn weliswaar min of meer zeldzaam, maar zijn wel in lokale tradities te vinden. Het responsorie *Eripuisti Domine* is echter vooralsnog in geen enkele andere traditie te traceren en derhalve uniek voor de kartuizers (zie de afbeeldingen).

De tekst van *Eripuisti Domine* is gebaseerd op psalm 55(56):13; het vers op psalm 55(56):8-9. De melodie van het respons staat in de achtste modus, met de finalis op g en een bereik van e-d'. En inderdaad duiken er enkele frasen op, die typerend zijn voor responsoriën in de achtste modus, hoewel niet zo alom aanwezig.

Eripuisti Domine animum meum de Be
mox te et pedes meos de lapsum ut placeam
coram deo in lumine uiuentium. De

128
in uitam meam annuntiaui tibi posuisti lacrimas
meas in conspectu tuo. Ut placeam.

Het responsorie *Eripuisti Domine*, in een antifonarium van rond 1300, uit het kartuizerklooster Seitz. Universitätsbibliothek Graz, Hs. 273, fol. 115r-115v. Gedigitaliseerd en vrij toegankelijk op <http://www-classic.uni-graz.at/ubwww/sosa/katalog/katalogisate/273.html>.

Opvallend is de tweede helft van het openingswoord, vanaf de tweede c tot de slot-g op *-sti*: die frase is bekend en komt bovendien hier terug aan het einde van *de lapsu*. Ook de frase van *(pe)des meos* en het slot van het respons, op *-tium*, zijn herkenbare frasen uit responsoriën van deze groep. Toch blijft het wat betreft de herkenbaarheid bij deze flarden. Er is dan ook maar één ander responsorie dat precies hetzelfde opent, *Sancti mei qui in isto*, voor het commune van meerdere martelaren.

Natuurlijk is met zo'n korte en beperkte analyse van een enkel stuk niets te zeggen over eventuele typische kartuizer kenmerken (als het al om een eigen compositie gaat). Het zou daarom meer dan interessant zijn, het voor de kartuizers unieke repertoire in het officie nader te bekijken.⁷

4. Nieuwe ontwikkelingen, oude beweegredenen

Zoals in het tweede artikel van deze reeks aan bod kwam, hebben de kartuizers naar aanleiding van het Tweede Vaticaans concilie met name de lezingen in mis en officie hervormd. In het officie hebben deze veranderingen vooral invloed gehad op de niet-bijbelse lezingen. De bovengenoemde beperking tot enkele centrale kerkvaders is opgegeven; men heeft veel meer variatie toegelaten, en ruimte gegeven aan uiteenlopende auteurs als Jan van Ruusbroec, Johannes Paulus II en de Franse theoloog Pierre-Julien Eymard (1811-1868). Door het nieuwe systeem van A, B, en C jaren is het lectionarium bovendien flink in omvang toegenomen.

De meest ingrijpende verandering in het liturgische leven van de kartuizers is echter ongetwijfeld de toestemming voor het gebruik van de landstaal. Na Vaticanum II drong deze al door tot de kartuizer liturgie, maar dan vooral nog in de lezin-

gen van de metten en de mis. Vanaf 1989 heeft men echter ook het gebruik van de landstaal in de psalmodie toegestaan, een mogelijkheid waar vrij veel gebruik van is gemaakt. Voorbeelden zijn de kartuizer kloosters in Spanje, Parkminster in Engeland en Montrieux in Frankrijk. In de Grande Chartreuse wordt vastgehouden aan het Latijn, net als onder meer in het Duitse Marienau en het Amerikaanse Transfiguration.

Deze reeks artikelen sluit af met aandacht voor een proloog, die in twee kartuizer antifonaria (respectievelijk uit de twaalfde/dertiende en veertiende eeuw) te vinden is. Dit lijkt paradoxaal, maar deze proloog weet in slechts 120 (Latijnse) woorden de fundamentele houding van de kartuizers ten opzichte van liturgie en muziek te schetsen. Waarschijnlijk dateert de tekst van de eerste decennia van de kartuizer geschiedenis – wellicht is hij zelfs geschreven door de auteur van de *Consuetudines*, Guigo I.⁸

“De ernst van het eremitisch leven staat het niet toe veel tijd aan het oefenen van zingen te besteden. Volgens Hiëronymus heeft een monnik namelijk, voor zover hij een heremiet is, niet de taak van leraar, nog minder die van een zanger, maar die van een treurende [...]” Na deze krachtige openingsregels vat de auteur kort samen hoe en waarom men het antifonarium heeft aangepast, namelijk gericht op eenvoud en Bijbelse zuiverheid.

We kwamen het al eerder tegen: de tekst en haar inhoud is bepalend geweest voor de liturgie van de kartuizers, van haar ontstaan tot haar meest recente hervormingen. De muziek heeft een functionele rol en de kartuizers lijken er dan ook steeds vrij pragmatisch mee om te zijn gegaan. Kartuizers zijn al weinig samen in de kerk, en als ze daar zijn zingen ze gewoon allemaal mee in het bescheiden

repertoire, zonder muzikale aanpassingen of vernieuwingen. Er is slechts één doel; ten behoeve daarvan staat de stilte centraal en is de muziek dienstbaar.

NOTEN

¹ Zie Hansjakob Beckers twee boeken, *Die Responsorien des Kartäuserbreviers: Untersuchungen zu Urform und Herkunft des Antiphonars der Kartause* [Münchener theologische Studien, 39], München 1971 en *Das Tonale Guigos I.: Ein Beitrag zur Geschichte des liturgischen Gesanges und der Ars Musica im Mittelalter* [Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 23], München 1975. Hierin veelvuldige literatuur, waaronder belangrijke artikelen van zijn eigen hand. In het tweede boek draait het om de antifonen in het officie; hierin is een verwantschap met de liturgie van Grandmont aan het licht gekomen. Zie nu Alexander Zerfaß, *Das Antiphonar von Grandmont. Ein Beispiel eremitischer Reformliturgien im 11./12. Jahrhundert* [Spicilegii Friburgensis Subsidia, 23], Fribourg 2011.

² Becker, *Die Responsorien*, p.198-203.

³ Becker, *Die Responsorien*, p. 50-66 en het belangrijke artikel van Raymond Etaix, 'L'homiliaire Cartusien', *Sacris erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen* 13 (1962), 67-112.

⁴ Diverse cd's met gregoriaans van de kartuizers zijn verkrijgbaar via de website van het Engelse Parkminster: <http://www.parkminster.org.uk/>.

⁵ Becker, *Die Responsorien*, p. 162-164.

⁶ Een en ander is goed vast te stellen aan de hand van de Cantus database: <http://cantusdatabase.org/> (geraadpleegd d.d. 27 april 2012).

⁷ De voor de kartuizers unieke responsoria zijn te vinden bij Becker, *Die Responsorien*, p. 105. Enkele voorbeelden van recent interessant onderzoek wat betreft het gregoriaans zijn J.B. Wickstrom, 'The antiphons ad psalmos of Carthusian lauds', *Kartäuserliturgie und Kartäuserschriftum: Internationaler Kongreß vom 2. bis 5. September 1987* [Analecta Cartusiana, 116:1], Salzburg 1988, 7-33; Frances Caroline Steyn, *Three unknown Carthusian liturgical manuscripts with music of the 14th to the 16th centuries in the Grey Collection, South African Library, Cape Town* [AC, 167], Salzburg 2000; Lap-Kwan Kam, 'The Carthusian antiphoner St. Pölten Cod. 1a and its post-pentecost antiphons', in: M. Czernin, *Gedenkschrift für Walter Pass*, Tutzing 2002, 161-175; Olivier Cullin, 'Notations in Carthusian liturgical books: preliminary remarks', in: J. Haines, *The Calligraphy of Medieval Music* [Musicalia Medii Aevi, 1], Turnhout 2011, 175-194.

⁸ Becker, *Die Responsorien*, p. 183-197 en (Anoniem), 'L'office choral et le chant aux premiers temps de la Chartreuse. Un commentaire du prologue de Guigues à l'antiphonaire', *Cantus planus: Papers read at the 6th meeting, Eger, Hungary, 1993*, Budapest 1995, 271-301.

Thomas Op de Coul is als musicoloog werkzaam bij de Centrale Discotheek Rotterdam. Daarnaast doet hij onderzoek naar liturgie en gregoriaans binnen de kartuizerorde. Najaar 2010 gaf hij tijdens het congres Les Chartreux dans l'Europe médiévale et moderne (Luik) een paper over een 15e eeuwse kartuizer graduale uit Roermond (publicatie in voorbereiding).